

УДК 801.7:003

20-ЖЫЛДАРДАГЫ ОКУУ КИТЕПТЕРИНИН ФИЛОЛОГИЯЛЫК-МЕТОДИКАЛЫК
ТАБИЯТЫ

**Ишекеев Н.И. – Ж.Баласагын атындагы
КМУнун профессору, педагогика илимдеринин
доктору, КР УИАнын корр-мүчөсү**

Кеңеш өкмөтүнүн саамалык жылдарындагы көйгөйлүү проблемалардын бири, албетте, окуу китептери экендиги талаш-тартышсыз. Маселенин курчтугу кыргыз элине гана типтүү болбостон, Түркстанды мекендеген башка калктар үчүн да актуалдуу эле. Ошол себептүү алгачкы жылдарда мурунку, жаңы методдогу жана орус-тузем мектептериндеги кээ бир окуу китептерин колдонуу табигый ички зарылдыктын туундусу болгон. Жалпы эле Түркстан крайында өз эне тилинде жаңы окуу китептерин түзүүнүн оорчулуктары, биринчиден, филолог кадрлардын али даяр эместигине, экинчиден, басмакана иштеринин жөнгө салынбагандыгына байланыштуу түшүндүрүлөт. 1924-жылы январь айында Түркстандын Советтеринин XII съезди болот, анда Эл агартуу комиссариатынын баяндамасын угуп, жумурияттын бардык эмгекчилерине карата үндөө менен кайрылат. Съездде окуу китептерин өз эне тилинде басып чыгаруу маселеси каралып, тийиштүү чечим кабыл алынат. Бул туурасында К.Е.Бендриков төмөнкүлөрдү белгилейт: «Совет адабияты таптакыр жок кара кыргыз... ж.б. элдерге окуу китептерин чыгарууга киришүү жөнүндөгү съезддин чечими абдан маанилүү болду. Орто Азия элдеринин өз тагдырын өзү чечүүсүнө ушул процесс таасир этти...».(1) Аталган чечимди иш жүзүнө ашыруу узакка созулуп, жылдар менен өлчөнбөстөн, революциялык темпте, кун-жылдыз убактысына таянуу аркылуу ченелип, анан чечкиндүү, иштиктүү жөнгө салынгандыгын атайлап белгилей кетким келет. Анын үстүнө 1924-25- жылдарда улуттун натыйжалуу келечегин аныктаган олуттуу окуялар (Кыргызстан өз алдынча автономиялуу область болуп, РСФСРдин курамына кирет, «Эркин Тоо» газетасы чыгат, Кыргыз мамлекеттик басмасы уюшулат. - И.Н.) да болду, буга удаа оригиналдуу жана котормо түрүндөгү 12 наамдагы окуу китептери басылып чыгарылат.

Ошолордун сабында кыргыз тили боюнча биринчи окуу куралы да жарык көрөт. Ал - реформаланган араб ариби боюнча даярдалган И.Арабаевдин «Кыргыз алиппеси».(2) Китеп казак, кыргыз билим комиссиясынын тапшыруусу боюнча жазылган. 1924-жылы Ташкент шаарында басылып чыккан. Жалпы көлөмү — 58 бет. Окуу куралынын 32-бетинен баштап алиппеден кийин үйрөнүү үчүн ар түрдүү маалымат-түшүнүктөрдү кыска, бирок нуска түшүндүргөн алакандын отундай тексттер берилет. Алар: этнография, улуттук спорт, антропоним, адам анатомиясы, үй тиричилик буюмдары, топоним, ай-жыл аттары, зооним, жаратылыш кубулуштары ж.б. боюнча. Ошондой эле чакан популярдуу мүнөздөгү макалалар да (Мисалга: «Мен кантип окууга бардым», «Биздин үй», «Мектеп баласы») окуучулардын таанып-билүүсүн өөрчүтүүчү, таалим-тарбиясын үлгүлүү кылуучу касиет-наркка ээ. Жеткинчектердин көркөм-эстетикалык маданиятын тарбиялоого кандайдыр бир даражада поэтикалык-стилдик табияты адекваттуу келген адабий үлгүлөргө да алиппе өз беттерин арнаган. Мисалга, лирикалык (санат ырлары, калп ырлары ж.б.), дидактикалык (макалдар, табышмактар, жаңылмачтар) чыгармаларды белгилей кетүүгө болот. Айрыкча, каймана-дидактикалык насыякаты мол тамсил жанры арбыныраак, ирети менен атай кетсек: «Жыл башы болуунун талашы», «Арсыз ат», «Калпычы мышык», «Карга менен кумурска», «Керине», «Талаш», «Акылдуу сокур», «Уйлуу кедей», «Капканчы менен чөндөлөй», «Ата акылы». Ошондой эле миниатюралык аңгемелер да («Мукаш», «Тору тай») көркөм окуунун предмети. Сомосунан, алиппедеги адабий материалдардын

методикалык уюштурулушу сапаттуу жана өрнөктүү. Антсе да айрым материалдарды берүүдө окуучулардын курактык өзгөчөлүгү толук эске алына бербегендей.

Ал эми К.Тыныстановдун «Алиппеден кийин окуу үчүн хрестоматиясы» да 1924-жылы жарык көргөн. Бул окуулукту республиканын китепканаларынан издеп таба албадык. Жекече иликтөө да майнап бербеди, ошонун натыйжасында ал окуу куралы туурасында академик А.Э.Измайловдун пикирине шилтеме берүүгө аргасызбыз: «...биринчи окуу китеби хрестоматия, негизинен, кыргыз фольклорунун материалдары боюнча төзүлгөн. Бул китепте педагогикалык жагынан эл жомокторунун бир катар жакшы үзүндүлөрү басылган. Мисалы: Кыргыз дыйкандарынын чарбасында кимиси көбүрөөк керек экендиги жөнүндө төөнүн, аттын, уйдун, койдун ортосундагы чатак; Кокон хандыгынын тушунда дин медресесине окуудан баш тарткан кыргыз жөнүндө; куу түлкү туурасындагы ж.б. аңгемелер. Хрестоматияга орус тилинен которулуп алынган Крыловдун тамсилдери жана кээ бир атеисттик мазмундагы илимий-популярдык макалалар киргизилген... Окуу китептин бардык материалдары окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө туура келе берген эмес».(3)

Кыргызстандын бардык жерлеринде жаңыдан гана уюшулган I, II баскычтагы мектептер болгондуктан, адабиятка байланыштуу материалдар эне тили боюнча чыккан окуу китептериндеги лингвистикалык темалардын мүнөзүнө жараша берилип келди. Бул жагынан алып караганда латын алфавитинде биринчи жолу чыккан И.Арабай уулу менен Х.Карасай уулунун «Жаңылык» окуу китеби (4) өрнөктүү. Бул чоңдордун алиппесинде кыргыз тилинин материалдары менен жарыш ар кандай темадагы макалалар жана поэтикалык чыгармалар берилген. Андай болгон соң, кыскача мүнөздөй кетели. Адамдардын жашоо-тиричилигиндеги ар кыл мамилелердин табиятына, объективдуу дүйнөнүн оомалуу-төкмөлүү көрүнүштөрүнө карата акыл-накыл, насаат-осуят айтуу, ой жүгүртүү багытындагы санаттар, термелер, пейзаждык маанайдагы аёо, кейүү, өкүнүү, ыраа көрбөө, өксөө мотивиндеги, жаңы замандын келкелин даңктоо, өспүрүмдөргө кайрылуу планындагы, күндүн-табияттын мезгилдүү өзгөрүшүн саймалоо багытындагы жана эл аралык пролетарлардын гимнинин текстин көркөм окуу сунуш этилген. Дагы тагыраак айтканда, алар: «Керме-Тоо», «Санат ырлар», «Терме, санат ырлар», «Интернационал», «Октябрдын келген кези» (А.Токомбай уулу), «Кайгылуу күн» (Жамгырчы уулу), «Жаштарга» (Салы уулу), «Жаз», «Күз» (Касым), «Ала-Тоо» (Бөрү) ж.б. Ошондой эле календардык түшүнүктөрдү атоо, уруят заманга чейинки кыргыз элинин турмушу, тарыхый окуялар (1916- жыл, 7- ноябрь), адам баласынын эволюциясы, коомдук уюмдар (партия, кошчу, жаштар, пионер), В.И.Лениндин өмүрү, осуяттары, кыргыз жери (статистикалык маалыматтар камтылган), айылы, дыйканчылык, трактор, мал чарбасы, падыша заманындагы билим берүү, аялдар теңдиги, кызыл аскер, жумушчу, кооператив, калаа-кыштак, эне тил, отун энергетикасы (таш көмүр, чым көң), кол өнөрчүлүк, медицина, үй-бүлө ж.б. темалардагы ар кандай формадагы зарыл болгон маалымат-информацияларды берген популярдуу тексттер да жайгаштырылган. Фактылар тастыктап тургандай, поэтикалык чыгармалардын да, макалалардын да табияты окуучулардын таанып-билүүсүн, айрыкча, коомдук-саясий активдүүлүгүн көтөрүүгө багытталып турат. Тексттердин структурасы идеологиялаша баштаган билим беруунун системасына ылайыкташтырылган. Тарыхый-конкреттүү мамиле кылганда, көпчүлүгү илимий жактан негиздүүлүгү, кабыл алууга ийкемүүлүгү, мазмун-маанисинин жаңычылдыгы, компетенттүүлүгү, оперативдүүлүгү менен айырмаланып, окуучуларда белгилүү бир социалдык-психологиялык маанайды түзүүгө жарамдуу. Жалпысынан, окуу китебинин пафосунда сабаттуулукка, билимдүүлүккө чакыруу, өткөндү баалоо, келечекке ишенүү, социалисттик мамлекеттин артыкчылыгын идеологиялык жактан камсыз кылуу, коммунисттик аң-сезимдүүлүккө үндөө, таптык таалим-тарбия берүү маселелери эпкиндүүлүк кылат. Методикалык чечилиши да бир кыйла нарктуу жана нускалуу.

Ал эми Тыныстан уулу Касымдын «Эне тилибиз»(5) аттуу кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз түзүлүштөрүн үйрөтүүгө арналган окуу китебинде да поэтикалык чыгармалар билим-тарбия берүүдө тийиштүү ордун ээлегендиги баамга урунат. Мисалга, «Жаз», «Бешик ыры», «Күз», «Жазгы талаа» (Жамгырчы уулу), «Жазгы танда», «Жаз күндөрү» (Бөрүбай) деген ырлар фонетикалык, морфологиялык түшүнүктөрдүн практикалык материалы катары отурукташкан. Аталган көркөм токулмаларды улай тыбыш, тамга, муун, сөз, сүйлөм ж.б. лингвистикалык категориялар менен кыйыштырылган суроолордун сунуш этилендиги, сөзсүз, окуучулардын акыл ишмердигин алгалоого «саяпкер» болгондугу талашсыз.

Тыныстан уулу Касымдын 1- баскыч мектептердин 1-бөлүмдөрү үчүн арналган окуу китеби «Жаңы айыл»(6) деп аталат. Бул өзүнүн мазмуну жана формасы боюнча хрестоматия тариздүү. Анда конкреттүү маселелерди камтыган кабарлар, медицинага, архитектурага, дыйканчылыкка, мүнүшкөрлүккө, жыл мезгилдерине, техникага, астрономиялык кубулуштарга, жан-жаныбарларга, улуттук оюндарга ж.б. байланыштуу илимий жана публицистикалык макалалар орун алган. Ошону менен катар фольклордук материалдар («Бекбекей», «Ойсул ата», «Камбар ата», «Зеңги баба», «Чолпон ата», «Чычаң ата» ж.б.), ырлар («Күз кетти», «Күз», «Эгин бышты» (Бөрүбай), «Кайсы кез» (С.Кыпа уулу), «Жаш пионерлер ыры», «Октябрдын келген кези» (А.Токомбай уулу), «Биз ким элек, ким болдук» (Т.Байбол уулу), «16-январь», «Ала-Тоо», «Владимир өлгөн күн», «Жазгы жамгыр», «Жай» (Б.Кененсары уулу), «Бул кай кезде болду эле?», «Күз», «Күздүн өмүрү», «Күз келди», «Жайлоо» ж.б.) жана тамсилдер (И.А.Крылов. «Ийнелик менен кумурска» ж.б.) белгилүү бир адабий-дидактикалык ырааттуулукта, максаттуулукта берилген. Окуу китебинде тексттен тышкаркы каражаттар (суроолор) да жок эмес, асыресе, алардын мазмуну окуучулардын өз бет алдынча иштөөсүн уюштуруу касиетине ээ. Кыскасы, окуу куралы билим берүүнүн кеңири чөйрөсүн камтыган, албетте, алардын ичинен балдардын сабаттуулугун адабий-көркөм маалыматтар менен бекемдөөгө жана өркүндөтүүгө болгон умтулуу алдыңкы чектерде.

Султан Сатыбалды уулу менен Ишенаалы Арабай уулунун балдар үчүн алиппеси «Биздин мектеп»(7) деп аталып, 1-баскыч мектептерге арналган. Алиппенин материалдары белгилүүдөн белгисизге, жөнөкөйдөн татаалга, жеңилден оорго өткүдөй принципте уюштурулган. Ар бир жаңы маалымат-түшүнүк мурдагыдан татаалыраак келип, окуучулардын абалкы ээ болгон билимин, машыккандыгын, тажрыйбасын жетелөөчү, үйрүтүүчү жана өркүндөтүүчү касиетке ээ. Окуу куралында алиппеден кийин окуу үчүн адабий-көркөм тексттер берилген. Ал тексттер коом, турмуш, жаратылыш, маданият, адеп-ахлак, рухий турмуш туурасында адамдардын топтогон тажрыйбасынан балдарга кабар-түшүнүк берүүгө жарамдуу. Сомосунан ал материалдар окуучулардын кат-сабатын өркүндөтүүгө, акыл-эсин, таанып-билүүсүн өстүрүүгө, ой жүгүртүүнүн логикалык ыкмаларын рационалдуу активдештирүүгө жана жүрүш-турушун, таалим-тарбиясын үлгүлүү кылууга ийкемдүү. Өтүлгөн темаларды конкреттүү тексттердин мисалында бышыктоо, кайталоо иретиндеги суроолору да өрнөктүү. Алиппенин структурасы лингвистикалык-методикалык жана дидактикалык планда сапаттуу. Айтор, окуу китебинин уюштурулушу аналитикалык-синтетикалык усулдарга негизделген деп ишенимдүү айта алабыз. Бирок, бул алиппе деле отузунчу жылдарга чейинки окуу куралдарындай программага дал келбеген фактылардан, тексттерди иргеп алууда таанытуучулук, тарбиялык нарк-дөөлөтүнө, касиет-сапатына сынаакы, кыйкымчыл мамиле кылбаган эпизоддордон, адабий материалдарды тандоодо кээ бир жанрларга өзгөчө «жашыл жарык» берген учурлардан алыс боло алган эмес. Жалпылаштырып айтканда, элементардык адабий билим берүүнүн саамалык аракеттери лингвистикалык түшүнүк-категориялардын табиятына, мүнөзүнө жараша синкретикалык байланышта экендигин эне тил окуу китептерин талдоо айкындады.

Жалпылаштырып айтканда, кыргыз адабиятынын материалдарын ичине алган эне тил окуулуктарынан башка улуттук көркөм сөз үлгүлөрүн жарыялап турууда «Эркин Тоо», кийинчерээк «Жаңы маданият жолунда» басылмалары газета-окуу куралы, журнал-окуу китеби тариздүү үлгүлүү, нарктуу роль ойногон. Буларга акын-жазуучулардын чыгармалары үзбөй жарыяланып, педагогикалык процессте окуу материалдары катары пайдаланылгандыгы айкын.

Чын-чынында, эне тил окуу куралдарына караганда кыргыз адабияты боюнча окуу китептерин түзүүнүн «этногенезисинин» кийинчерээк башталышы, менимче, кокусунан болгон эмес, тескерисинче, анын объективдүү себептери бар. Биринчиден, алфавит түзүүнүн жана сабатсыздыкты жоюунун коомдук-педагогикалык, саясий-агартуучулук зарылдыгынан улам эне тил боюнча окуу китептерин даярдоо актуалдуу болгондугу талашсыз. Экинчиден, мектептердин окуу планында кыргыз адабияты предмет катары «декларацияга», «суверенитетке» ээ эмес болучу. Үчүнчүдөн, аталган жылдарда мектептерде түз жана кыйыр түрдө пайдаланылган ар түрдүү программалар (комплексүү, Дальтон-план, комплексүү-долбоор) кыргыз адабияты боюнча туруктуу окуу китептерин түзүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес.

Ошонун натыйжасында адабий-көркөм материалдар кыргыз тил боюнча чыккан окуу куралдарындагы фонетикалык, грамматикалык, лексикалык темалардын мүнөзүнө жараша ар кандай планда иллюстрация катары берилген жана алиппеден кийин окуу үчүн хрестоматия формасында сунуш этилип, тематикалык принцип үстөмдүк кылат. Кийинчерээк, б.а., отузунчу жылдардан баштап класс-сабак системасына негизделген кыргыз адабияты боюнча окуу программаларын, окуу китептерин түзүүнүн олуттуу аракеттери башталат.

Колдонулган адабияттар:

1. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. - Москва, 1960. - Б. 445.
2. Арабай уулу Ишенаалы. Кыргыз алиппеси. -Ташкент, 1924. - 58 б.
3. Измайлов А.Э. Кыргызстанда советтик мектептердин тарыхы. - Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1961. - Б. 154.
4. Арабай уулу Ишенаалы, Карасай уулу Кусейин. Жаңылык. - Фрунзе, 1928. - 82 б.
5. Тыныстан уулу Касым. Эне тилибиз. - Фрунзе, 1928. - 70 б.
6. Тыныстан уулу Касым. Жаңы айыл: I баскыч мектептердин I белумдери учун арналган окуу китеби. - Фрунзе, 1929. - 74 б.
7. Сатыбалды уулу Султан, Арабай уулу Ишенаалы. Биздин мектеп. - Фрунзе, 1930. - 70 б.